

Hazareý türkmenleri

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Hazareý türkmenleri *Taryhyna gum sürlen doganlarymyz*

► HAZAREÝ TÜRKMENLERI

• ýa-da öwrenilmedik türkmen taýpasy – hazareýler hakynda

Hazareýler (hazaralar) häzirki Owganystanyň çäklerinde ýaşaýan we ilaty Owganystanyň 35%-ne barabar gelip çykyşy boýunça esasy düzümi türkmenlerden bolan iň uly türki taýpalaryň biridir. Ençeme asyrlap eýran dilleriniň gysajynda ýaşansoň, şeýle-de ylym-bilim öwrenmeklerine bilkastlaýyn rugsat berilmän, belli bir döwürde gul-gyrnak kimin harlanan, balaçagalaryny gul bazarlarynda satmaga mejbur edilen, assimilizasiýa sezewar bolup öz ene dillerini we däp-dessurlaryny unudan, pars diliniň bir şahasy dari dilinde gepleýän, sebitde ýaşaýan beýleki jemagatlara garanda has köp hammallyk, lagymçylyk, çopançylyk ýaly gara işlerde işläp güzeranlaryny dolaýan we «nadan» hasaplanýan çarwa hazareýler bütin bu görýän horluklaryna garamazdan başlaryny dik tutup, özbaşdak halk hökmünde ýaşamagyň hötdesinden gelmegi başaryrlar.

• Hazareýleriň taryhy

Ýogsa-da kim bu hazareýler? Olaryň asly hakykatdanam türkmenmikä? Bu soraglar alymlar tarapyndan ýygy-ýygydan orta atylýan soraglardyr.

Görgüli hazareýler her pursatda «depämizden haçan bomba düşerkä?» diýen gorkuly düşünjede bütin bu ýuwtýan hunabalaryna garamazdan Günorta Türküstany terk etmän ýaşaýan asly türkmen ganybir doganlarymyzdyr. Owganystanyň Hazarajat welaýatynda ýaşaýan hazareýleriň welaýaty ýurduň jümmüşinde ýerleşýändigini sebäpli kese ýerli basybalyjylaryň, okkupatorlaryň ýurduň o başyndan bu başyna jyrt atýan

meýdançasyna öwrülip gidipdir. Şonuň üçin Hazarajat welaýaty hemişe diýen ýaly basybalyjylaryň penjesinde boldy. Taryhda hazareý hanlary we mirleri merkezi hökümete paç tölemek arkaly dolandyryldy.

IX asyryň ahyrynda Hazarajatta Emir Zunnun Ergüniň esaslandyran Ergüniýe (türkmen) emirligi hazareýleriň iň soňky emiri Şa Beg Ergüniň Şa Ysmaýyl Hataýy Türkmen tarapyndan öldürilmegi netijesinde taryh sahnasyndan çekildi. Onuň ýerine Abdýrahman han tagta geçipdir. Abdýrahman han tagta geçensoň, hazareý hanlary we mirleri täze emir Abdýrahman hany goldap başlapdyrlar. Bu ýagdaý uzak dowam etmändir. Sebäbi Abdýrahman han iňlislere syrtyny diräp Hazarajaty basyp alýar. Abdýrahman han hazareýlere garşy yglan eden urşuny hakly çykarmak üçin hazareý hanlaryny Şiraly hana ýardam edýärler bahanasy bilen tussag edýär we halkyň töläp bilmejek görnüşinde on alty dürli agyr salgyt salýar. Biçäre halk salynan agyr salgytlary berip bilmänsoň, zalym han hazareýleriň sylanýan kethudalaryny zyndana okladýar. Abdýrahym han münlerçe bigünä adamy öldürdýär. Ol diňe hazareýleriň däl, eýsem, özbekleriň we nurystanlylaryň hem başyndan bela bolup inipdir. Abdýrahman hanyň hazareýleri ýigrenmeginiň sebäbi, olaryň aslynyň türkmen bolmagydy we hazareýleri özüne howply duşman hasaplamagydy.

1893-nji ýylda bolup geçen gandöküşikli uruşlardan soň Hazarajatyň ykdysady güýji çagşaýar. Hazareýleriň bu welaýatdaky ähli öri meýdanlary, mülkleri ellerinden alynýar, döwlet olardan zor bilen alynan ýerlere diňe çarwa puştunlaryň mallaryny goýbermäge rugsat berýär. Ýlalaşyp bolmajak bu ýagdaý arly gys aýlary iýmäge bir döwüm çöregi galmadyk hazareýlere ellerinde galan bolanja ýerlerinem ujypsyzja bahasyna puştunlara zor bilen satar ýaly edilýär. Maddy taýdan gedaý düşürilen hazareýler dogduk mekanlaryny terk etmäge mejbur bolýarlar.

Abdýrahym hanyň öz ogly tarapyndan öldürilmeginden soň hazareýleriň mejbury ýagdaýda puştunlara satan ýerleri yzyna – hak eýelerine gaýdyp berilýär. Hazareýler gaýtadan Hazarajat welaýatyna ýerleşýärler. Abdýrahym hanyň zulmundan gaçyp, Kabula göçen hazareýler diňe 1929-njy ýyldan soň özlerine

berlen mümkinçilikden peýdalanyň oňardylar. Olar Hazarajatyň merkeze ýakynlygyny gowy peýdalanyypdyrlar. Kabuldaky hazareýler syýasy, ykdysady se medeni ugurlarda möhüm ýerlerr gelip başlapdyrlar. Hazareýleri owgan syýasatynda 1980-nji ýyllara görmek mümkin däl, indi olardan çykan syýasatçylar aktiw syýasatyň başyny çekýärler. (Olardan Abdul Aly Mazarynyň, Kerim Halylynyň, Soltan Aly Keştmandyň, Olimpiýa türgeni Rohulla Nikpaýyň atlaryny agzamak bolar -t.b.)

Owganystan Dawut hanyň döwründe respublika režimine geçdi. Şol döwürde Dawut hanyň ähli ünsi puştun meselesine gönügensöň, hazareýlere ýeterlik üns berenem bolmandyr. Hernä, bu böwşeňlik hazareýleriň bähbidine bolupdyr. Pursatdan peýdalanan hazareýler döwletiň dürli jogapkärli wezipelerine geçmegi başarypdyrlar. 1978-nji ýyldan soň mujahit partiýalar kommunistik häkimiýete garşy ýurduň çar künjeginden aýaga galypdyr. 1979-njy ýylyň aýagynda bolsa hazareýleriň ulamalary we progressiw adamlary agyz birikidirip Owganystan Yslam Rewolýusiýasy Bileleşigi hökümetini ygylan edýärler we Seýit Aly Behiştini Prezidentlige saýlaýarlar. Şol wagtdan başlap Hazarajat özygtyýarly awtonom welaýata öwrülipdir.

1989-njy ýylda hazareýleriň partiýalary bileleşip bir bitewi Wahdet partiýasyny gurýarlar. Wahdet partiýasy işe başlandan soň üç ýylyň içinde Hazarajaty we hazareýleriň ýaşaýan başga ilatly nokatlaryny öz gözegçiligi astyna alypdyr. 1991-nji ýylda ilkinji gezek Wahdet partiýasy Owganystan meselesi boýunça halkara konferensiýa gatnaşmaga çakylyk alýar. Olar bu konferensiýadan soň Stambulda geçirilen Yslam ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň konferensiýasyna-da gatnaşdylar. Taliban režiminiň häkimiýetden çekilmeginden soň daşary ýurtlaryň goldawy bilen Hamit Karzaýyň ýolbaşçylygynda wagtlaýyn hökümet gurulýar. Owganystanyň täze durmuşynda hazareýleriň täsirli roly artyp başlaýar. Häzir parlamentde hazareýleriň altmyş alty sany halk deputaty bar. Sowatly adamlaryň barha artmagy, hazareýleriň özlerini dürsemegi we ylym-bilimiň ösüşli ýollaryna gadam urmagy, sosial taýdan kämilleşmegi puştunlara we täjiklere hiç ýaranok...

• Hazareýleriň etniki gelip çykyşy

Hazareýleriň gelip çykyşy boýunça üç dürli çaklama orta atylýar. Bu çaklamalardan birinjisi: hazareýleriň aslynyň tutuşlaýyn mongoldygy we Çingiz hanyň hersi on esgerden ybarat dokuz topary Kabula, bir topary bolsa Amyderýanyň gündogaryndaky Hazarlar raýonyna ugradandygy, netijede hazareýleriň şol mongol onluklaryndan dörän kowçumdygy çak edilýär. Çingiz han ýaly her mongol urşujysyna aýratyn ähmiýet beren zalym hökümdary bu ýerde az sanly esgerlerini ýeke we goragsyz goýup gitmäge näme mejbur edip bilerkä? Galyberse-de, baran ýurduna gan çaykap, ýumurtga togalabermeli edýän Çingiz han bu ýeriniňem ilatyny rehimsizlik bilen gyrandygy sebäpli, bu çaklamanyň ylmy taýdan hiç hili ynandyryjylygy ýok.

Ikinji çaklama, hazareýleriň Aleksandr Makedonskiniň döwründe Hazarajat welaýatynda ýaşandygy baradaky käbir maglumatlara esaslanýar. Eger bu çaklama alymlaryň arasynda gutarnykly kabul edilse, onda hazareýlerin aslynyň Çingiz hanyň mongol esgerlerinden gelip çykandygy baradaky çaklama öz-özünden püçege çykýar duruberyär.

Üçünji çaklama bolsa, hazareýleriň aslynyň tutuşlygyna türki taýpadan gelip çykandygy baradadyr. (Olaryň Ilhanly hökümdary Mengü hanyň döwründe Hazarajata ýerleşendigi çaklanylýar). Çingiz hanyň Balhy, Kabuly, Gaznany, Hyraty, Hazarajaty eýelemezden oň bu ýerlerde halaç we garlyk türkmenleri ýaşapdyr. Ibn Haldunyň hem ýazyşy ýaly, Balh we häzirki Hazarajat türkmenleriň iň köp ýaşaýan sebitleridi. Ýöne mongollaryňam şol döwürden başlap, mongol boýunturugynyň astyna düşen hazareýlere medeni taýdan öz täsirlerini ýetiren bolmagy bolup biläýjek zat. Şol sanda goňşy ýaşaýan täjiklerem olara sosial-medeni taýdan ýiti täsirini siňdiripdir. Bu ýerlerde ýaşaýan türkmen taýpalary ata watanlaryny gorap Çingiz hana garşy gahrymanlarça söweşipdirler. Ýöne mongollaryň hem hazareýler ýaly aziýa milletine degişli bolmagy, olaryň garylyp-gatylyp, özboluşly halk hökmünde orta çykmagyny çaltlandyrypdyr.

Hijri-kamarynyň III-IV asyrlaryna degişli taryhy we edebi

çeşmelerde hazareýleriň ady «Garçe türkleri» diýip agzalýar.

• Hazareýleriň häzirki ýagdaýy

Hazareý türklerine olaryň aňyrsynyň parslardan gelip çykandygyna ynandyryjak bolýan propogandaçylar bar. Türki dilde geplemek gadagan edilendigine garamazdan türki sözleri gepleşik dilinde has köp ulanmaga çalyşýan hazareýler barada türki respublikalaryň metbugat serişdelerinde kalam agyz söz aýdylmasa-da, olar Günbataryň metbugatynyň üns merkezinden düşenok. «Nýu-Ýork Taýms» («New York Times») gazetinde hazareýler barada birnäçe makalalar çykdy. Her dürli assimilization çärelerine garamazdan milli köklerini ýitirmän saklaýan hazareý doganlarymyz, başlaryna salynýan tükeniksiz oýunlaryň üssesinden gelip, özleriniň aslynyň türki taýpadygyny aç-açan aýdýarlar we aslyna bolan buýsanç duýgusyny götermekden hiç hili utanç duýanoklar. Heläklenip, wagşylarça öldürilýän hazareý doganlarymyz bu zulum-zulmatdan çykmagyň ýeke-täk ýolunyň ylym-bilimden geçýändigine aňryýany bilen düşüňär we bu ugurda gerekli işler edilýär. Ylym-bilimde birnäçe öňe gidişliklere, sepgitlere ýeten hazareý doganlarymyz hemme zada noldan başladylar, ýitip-ýok bolup gitmegiň uçurymynda durkalar bir-birine söýenip gaýtadan galkyndylar. Hazareý galkynyşyna görübilmezçilik edip gyrgynçylyklaryny dowam etdirýän ganojak puştunlar bolsa, amala aşyran şunça zalymlyklaryna garamazdan, hazareý türklerini tutan asylly maksatlaryndan, rowaçly ýollaryndan dändermekden ejiz gelýär. Mejlise altмыш alty halk deputatyny ibermegi başaran hazareýler bir-birlerine goldaw berip, häzirki galagoply dünýäde agzybirligiň nähili elýetmez gymmatlykdygyny bütin Owganystanyň önünde görkezmegi başardylar.

Gelejekde, hazareýlere garşy amala aşyrylýan bu genoside, assyrynlyk bilen ýöredilýän assimilizasiýa prosesine türki respublikalaryň hem biperwaý garaman, sany 12 milliona ýeteňkirlän doganlarymyza hossar çykjakdyklaryna tüýs ýüregim bilen ynanasym gelýär. Ýogsam bolmasa, hazareýleri ýada

salmaýanlar ýa-da görmezilige salýanlar munuň hasabyny hazareýlere däl-de, hut özüleri taryh kitaplarynda ýer alan wagtlary öz bilinden ýaýran nesillere bermeli bolarlar.

Maňa bu makalany taýýarlamakda goldawyny gaýgyrmadyk, hazareý türkleriniň kimlerdigini aýdyp beren, kowumdaşlarymyza hossar çykma mümkinçiligini döreden doganym Reza Wefaha bolan çäksiz hoşallygymy we minnetdarlygymy bildirýärim.

Patma Özge ÖZDEMİR.

«Gencay» žurnaly, iýul 2012 ý.

■□ Bellik: Makala Owganystanyň Garaşsyzlygynyň 100 ýyllygyna bagyşlanyp terjime edildi. Taryhy makalalar